

การศึกษาผลของความสำเร็จในด้านการพัฒนาของหมู่บ้านดีเด่น ปี 2529

An Achievement Study on Development Process of the Villages Contest in 1986

เกศินี ปายะนันท์¹

Kesinee Payanun

ABSTRACT

The purpose of this research was to study the opinion, attitude, value, beliefs of the people in the area of the successful village, the result of rural development which Community Development Department, Ministry of Interior had operate in fiscal year 1986 (2529) and the problem of rural development in politics, education, economics and social concerned about the jobs, transfer of the people from rural area to town area, the security in life and belongings and community development.

The result of the study revealed that the village was awarded the prize for outstanding development in the villages contest both at the provincial and regional levels in fiscal year 1986-(2529) was the village of successful development, cleanliness mostly every where, village peacefulness and amenities, change in physical environment in term of improvement. Literacy of people in ages of 14 - 50 and number of people having more educated than compulsory over 10 percent, farmers knew how to plant rotatable crops in their occupation, how to use fertilizer for increasing product, concentrate to improve high breeding in domestic animals and varieties of plants. Farmers' awareness to practice on farm management, to use land for plantation and animal raising together suitably, to organize group and practice cooperative basis for commercial or business purpose. Less than 10 percent of the mobilizing people. Outstanding characteristics of effective leader, strong groups and organizations and cooperative people could be seen.

บทคัดย่อ

วัตถุประสงค์ของการวิจัยเพื่อศึกษาความคิดเห็นทัศนคติ ความนิยม ความเชื่อมั่นของประชาชนในพื้นที่ของหมู่บ้านดีเด่น, ผลงานด้านพัฒนาชุมชนที่กรมการพัฒนาชุมชนกระทรวงมหาดไทยได้ดำเนินการพัฒนา

ไปแล้วในปีงบประมาณ 2529 และปัญหาการพัฒนาชนบทไทยด้านการเมืองและการปกครอง, การศึกษา, อนามัย, เศรษฐกิจและสังคม ที่เกี่ยวกับการทำมาหากิน, การอพยพของประชากรจากชนบทไปสู่เมือง ความมั่นคงปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินและการพัฒนาสังคม ผลของการวิจัย พบว่าหมู่บ้านชนะเลิศการประ-

¹ ภาควิชาส่งเสริมและนิเทศศาสตร์เกษตร คณะเกษตร มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

Dept. of Agricultural Extension and Communication, Faculty of Agriculture, Kasetsart University, Bangkok 10900, Thailand.

กวดหมู่บ้านพัฒนาดีเด่น ทั้งระดับจังหวัดและระดับเขต ในปีงบประมาณ 2529 เป็นหมู่บ้านที่ประสบความสำเร็จ ในการพัฒนา สภาพแวดล้อมมีความสะอาดเป็นส่วน ใหญ่ หมู่บ้านมีความสุขและความสงบเรียบร้อย มีการ พัฒนาสิ่งแวดล้อมทางด้านกายภาพ มีอัตราส่วนที่สูง สำหรับจำนวนประชากรที่มีอายุระหว่าง 14 - 50 ปี ที่สามารถอ่านออกเขียนได้ตามเกณฑ์การศึกษานอก โรงเรียน จำนวนชาวบ้านในหมู่บ้านมีการศึกษาสูงกว่า ชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 มากกว่าร้อยละ 10 ของจำนวน ประชากรทั้งหมด เกษตรกรมีการปลูกพืชหมุนเวียน ใช้ ปุ๋ยในการเพิ่มผลผลิต ปรับปรุงพันธุ์พืชพันธุ์สัตว์ รู้จัก วิธีการทำไร่นาสวนผสม มีการจัดตั้งกลุ่มสหกรณ์สำ- หรับจำนวนครัวเรือนที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อย่าง จำนวนครัวเรือนที่อพยพออกไปทำงานที่อื่น (นอก ตำบล) น้อยกว่าร้อยละ 10 ของครัวเรือนทั้งหมด หมู่บ้านมีผู้นำที่ดีมีประสิทธิภาพ องค์กรชุมชนในหมู่ บ้านทำงานอย่างมีประสิทธิภาพ

บทนำ

ความสำคัญของปัญหา

ประชากรส่วนใหญ่ของประเทศไทยประกอบ อาชีพเกษตรกรรมอยู่ในพื้นที่ชนบท ซึ่งมีสภาพที่ล้าหลัง กว่าชุมชนเมืองทั้งหลาย เป็นผลให้ชาวชนบทมีสภาพ ความเป็นอยู่ไม่ทัดเทียมกับชาวชุมชนเมือง รัฐบาลได้ ตระหนักถึงปัญหานี้และมีเจตนาที่แน่วแน่ที่จะแก้ไข ปัญหาสภาพการณ์ต่าง ๆ ในชนบท โดยเน้นการพัฒนา คุณภาพชีวิตของชาวชนบทเพื่อยกระดับฐานะความเป็น อยู่ส่งเสริมให้ประชาชนในพื้นที่ชนบทช่วยเหลือตนเอง และพึ่งตนเองให้มากที่สุด และสามารถดำรงชีวิตใน ระดับที่เหมาะสมตามเกณฑ์ของชาวชนบท กระทรวง มหาดไทยเป็นส่วนราชการที่ได้รับมอบหมายจากรัฐบาล ในการดำเนินงานตามนโยบายพัฒนาชุมชน โดยกรมการ พัฒนาชุมชน เป็นหน่วยปฏิบัติตามนโยบายดังกล่าว

กรมการพัฒนาชุมชนได้จัดให้มีการประกวดหมู่บ้าน พัฒนาขึ้น เพื่อเน้นการให้กำลังใจแก่ผู้นำท้องถิ่น และ ส่งเสริมให้ราษฎรในเขตพัฒนามีความกระตือรือร้น ตั้งใจที่จะพัฒนาท้องถิ่นของตนให้เจริญก้าวหน้า แข่ง ขันกันกระทำความดี

เป็นที่ตระหนักกันดีอยู่แล้วว่าสภาพปัญหาที่เกิดขึ้น ในการพัฒนาชนบทจะมีส่วนเกี่ยวข้องกับโครงสร้าง ทางด้านสังคมชนบท ความร่วมมือของรัฐและชุมชน (partnership in development) ความช่วยเหลือตนเอง (self help) ความริเริ่มของชุมชน (local initia- tive) รวมทั้งความสมดุลในการพัฒนา (balanced development) และยุทธศาสตร์ของการพัฒนาชุมชน (community development strategy) ดังนั้นจึงควร จะมีการวิจัยเพื่อให้ทราบถึงประสิทธิภาพของการดำเนิน งานตามโครงการพัฒนาชุมชน และปัญหาที่อาจจะเกิด ขึ้น ในการปรับใช้สิ่งที่ได้รับจากการพัฒนาในสถาน- การณ์ที่เป็นจริง เพื่อจะได้นำวิธีการถ่ายทอดเทคโนโลยี ที่ประสบความสำเร็จมาศึกษา และแสวงหาวิธีการที่ เหมาะสมในการระดมทรัพยากรและจัดสรรทรัพยากร ในชุมชนโดยประชาชนเอง ตลอดจนกลไกการดำเนิน งาน ซึ่งอาจใช้เป็นพื้นฐานในการวางแผนการดำเนินงาน ในรูปของกลุ่ม การใช้เครื่องมือ แรงงาน และระดมพลัง ความคิดร่วมกัน

วัตถุประสงค์ในการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยมีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษา

1. เพื่อศึกษาความคิดเห็น ทศนคติ ความนิยม ความเชื่อมั่น ของประชาชนในพื้นที่หมู่บ้านที่ชนะการ ประกวดเป็นหมู่บ้านดีเด่น ประจำปี 2529 ของกรมการ พัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย

2. เพื่อศึกษาผลงานด้านพัฒนาชุมชนที่กรมการ พัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย ได้ดำเนินการพัฒนา ไปแล้วในปีงบประมาณ 2529

3. เพื่อศึกษาปัญหาการพัฒนาชนบทไทย

3.1 ปัญหาด้านการเมืองและการปกครอง

3.2 ปัญหาด้านการศึกษา

3.3 ปัญหาด้านอนามัย

3.4 ปัญหาด้านเศรษฐกิจ

3.5 ปัญหาด้านอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับสังคม

ก) ปัญหาเกี่ยวกับการทำมาหากิน

ข) การอพยพของประชากรจากชนบท
ไปสู่เมือง

ค) ปัญหาความมั่นคงในชีวิตและทรัพย์สิน

ง) ปัญหาของการพัฒนาสังคม

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย

ก. เพื่อจะได้ทราบถึงประสิทธิภาพของการส่งเสริมเผยแพร่ตามโครงการพัฒนาชุมชนและปัญหาที่อาจเกิดขึ้นในการปรับใช้สิ่งที่ได้รับการพัฒนาในสถานการณ์ที่เป็นจริง

ข. เพื่อจะได้นำวิธีการถ่ายทอดเทคโนโลยีที่ประสบความสำเร็จมาศึกษาและแสวงหาวิธีการที่เหมาะสมในการระดมทรัพยากรและจัดสรรทรัพยากรในชุมชน โดยประชาชนเองตลอดจนกลไกการดำเนินงาน รวมทั้งเพื่อเป็นแนวทางในการส่งเสริมและฝึกอบรมการดำเนินการในรูปของกลุ่มร่วมหรือฟาร์มร่วมที่เหมาะสมโดยใช้เครื่องมือ แรงงานและระดมพลังความคิดร่วมกัน อันจะเป็นประโยชน์ในการศึกษาหาขุทวิธีบางประการ ที่จะนำไปสู่การแก้ไขปัญหาและนำมาปรับใช้ ในแผนพัฒนาคนและสังคมในการดำเนินงานพัฒนาชนบท

ขอบเขตในการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ กำหนดขอบเขตที่จะศึกษาโดยเฉพาะกรณีระดับหมู่บ้าน ในหมู่บ้านที่ชนะเลิศการประ-

กวดหมู่บ้านพัฒนาเป็นหมู่บ้านดีเด่นตามแผนพัฒนาชุมชนที่กรมการพัฒนาชุมชนกระทรวงมหาดไทยรับผิดชอบดำเนินการในช่วง ปีงบประมาณ 2529 โดยเน้นหนักศึกษาเฉพาะขีดความสามารถในแง่ของการปฏิบัติงานตามระบบงานพัฒนาชุมชนในระดับหมู่บ้าน

การตรวจเอกสาร

สังคมชนบทเป็นแม่บทหลักทางวัฒนธรรมและเป็นรากฐานที่หล่อเลี้ยงความอยู่รอดโดยส่วนรวมของชาติมายาวนานตั้งแต่ประวัติศาสตร์ เกษตรกรซึ่งเป็นชนส่วนใหญ่ของประเทศ มีสถาบันหลักของชีวิตที่พัฒนาการมาอย่างเป็นตัวของตัวเองในรูปของสถาบันหมู่บ้าน (อภิชาติ ทองอยู่, 2528) การพัฒนาชนบทจะมีเป้าหมายหลักอยู่ 2 ประการ คือ ชาวชนบทและชุมชนดังที่สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (2523) ได้ให้ความเห็นว่า การพัฒนาส่วนแรกคือ การพัฒนาคน การพัฒนาส่วนที่สองและส่วนที่สามคือ สิ่งแวดล้อม ได้แก่ สถาบัน และองค์กรต่าง ๆ ในชุมชน คนและสิ่งแวดล้อมจะอยู่ในกิจกรรมพัฒนาด้านต่าง ๆ ดังนี้ คือ การเมือง, เศรษฐกิจ, การศึกษา, สังคม, วัฒนธรรม, ครอบครัวและประชากร, อนามัยและสาธารณสุข, นันทนาการ ฯลฯ แต่การพัฒนาชนบทจำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือของหลายฝ่ายที่เกี่ยวข้องด้วย ดังนั้น จึงจำเป็นต้องมีหลักการ ขั้นตอน และแนวทางในการพัฒนาชนบท (อานันท์ อภาภิรม, 2529) เสน่ห์ จามริก (2529) ได้ให้ความเห็นว่า การพัฒนาชนบทไม่ใช่เรื่องที่มีจุดจบในตัวเอง ทุกสังคมต้องมีลักษณะการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน สำหรับการวัดผลการพัฒนานั้น สุรพล กาญจนะจิตรา, (2519) มีแนวความคิดว่า การวัดผลการพัฒนาชุมชนในประเทศไทย โดยอาศัยแนวคิดจากทฤษฎี Symbolic structural ของ YOUNG จะสามารถแบ่งเป็น 2 ระดับ คือ วัดผลในชุมชน และวัดผลในระดับครอบครัว ซึ่งยูวัฒน์ วุฒิมณี (2527) ได้กล่าวว่า เครื่องชี้วัดในการ

พัฒนาจะตกอยู่ในกรอบกิจกรรมหลัก 4 ประการ คือ ด้านสังคม, เศรษฐกิจ, การเมืองและการปกครอง และสภาพแวดล้อมของชุมชน วรินทร์ วงศ์หาญเชาว์ และ ประโยชน์ เจริญสุข (2529) ได้เสนอแนวทางการพัฒนาประเทศ พ.ศ. 2530 – 2534 ไว้ว่า การพัฒนาชุมชนชนบทจะต้องมีแนวคิดในการส่งเสริมการพึ่งตนเอง (self - reliance) โดยมีแนวทางที่สอดคล้องกับการเน้นพัฒนาโดยมีการปรับใช้และมีศูนย์กลางที่ประชาชนและชุมชน นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับแนวทางการจัดอำนาจนิยมและแนวทางที่เน้นการประหยัด ดังนั้น บุคคลที่มีบทบาทสำคัญในขบวนการเปลี่ยนแปลงไปสู่การพึ่งตนเองของชุมชนคือ “ ผู้นำการเปลี่ยนแปลง ” (change agents) ซึ่งจะต้องมีการปฏิบัติงานตามขบวนการพัฒนาตามแบบฉบับที่เรียกว่า “ ล่างขึ้นบน ” (bottom - up approach) นั้น การมีส่วนร่วมของประชาชน (people's participation) เป็นหัวใจสำคัญและมีการพึ่งตนเอง (self - reliance) เป็นเป้าหมายของการมีส่วนร่วมดังกล่าว (บัณฑาร อ่อนคำ, 2528)

คำนิยามเชิงปฏิบัติการ

เขตพัฒนาชุมชน การแบ่งเขตรับผิดชอบของสำนักงานพัฒนาชุมชน ตามประกาศของคณะปฏิวัติ ฉบับที่ 158 ลงวันที่ 4 มิถุนายน 2515 โดยแบ่งเขตพัฒนาชุมชนของกรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทยออกเป็น 9 เขต

หมู่บ้านดีเด่น หมู่บ้านพัฒนาที่ชนะเลิศการประกวดหมู่บ้านระดับเขต ตามประกาศของกระทรวงมหาดไทย เรื่องผลการประกวดหมู่บ้านพัฒนา ประจำปี 2528 – 2529 ได้แก่

สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 1 บ้านบางเคื่อ-ม่วง ตำบลม่วงหมู่ อำเภอเมืองสิงห์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี

สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 2 บ้านหัวกระพี ตำบลช่อง อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา

สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 3 บ้านบัว ตำบลสระโพนทอง อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ

สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 4 บ้านขาม ตำบลบ้านขาม อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 5 บ้านโป่งศรี ตำบลบ้านถิ่น อำเภอเมืองแพร่ จังหวัดแพร่

สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 6 บ้านมาบแก ตำบลมาบแก อำเภอลาดยาว จังหวัดนครสวรรค์

สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 7 บ้านบ่อเจ๊ก ตำบลหนองปลาหมอ อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี

สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 8 บ้านเขี้ยวหลอด ตำบลลำไย อำเภอท้ายเหมือง จังหวัดพังงา

สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 9 บ้านกาหนึ่ว ตำบลกาลิซา อำเภอระแงะ จังหวัดนราธิวาส

สภาพเศรษฐกิจสังคมของหมู่บ้าน สภาพความเป็นอยู่ หรือระดับพัฒนาของหมู่บ้านต่าง ๆ คือ ด้านโครงสร้าง พื้นฐาน ผลผลิต สาธารณสุข แหล่งน้ำ และการศึกษา

ความสำเร็จด้านการพัฒนา การดำเนินงานตามแผนงานพัฒนาชุมชน ได้เป็นไปตามหลักการ หรือดัชนีชี้วัด 3 ประการคือ¹

1. สามารถบรรลุผลตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้
2. สามารถสร้างความพึงพอใจให้แก่ประชาชนและ
3. ประชาชนมีส่วนร่วมในโครงการและการพัฒนาชนบท

¹ ศูนย์ประสานการพัฒนาชนบทแห่งชาติ, โครงการประเมินความสัมฤทธิ์ผลของโครงการ (project effect evaluation) ตามแผนพัฒนาชนบท (เอกสารโครงการหน้า 2)

ทัศนคติต่อการพัฒนาชุมชน ความเชื่อ ความคิดเห็น ความเข้าใจของประชาชนที่มีต่อการพัฒนาชุมชน

การพึ่งตนเอง¹ ภาวะที่บุคคลในชุมชนสามารถใช้ศักยภาพหรือความสามารถของบุคคลในชุมชนนั้นเอง เป็นหลักในการเปลี่ยนแปลงแก้ไขปัญหของตนเอง เพื่อประโยชน์สุขร่วมกันของบุคคลในชุมชน โดยได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของสังคมภายนอกน้อยที่สุด

การมีส่วนร่วมของประชาชน การมีส่วนร่วมของประชาชนในขั้นตอนการคิดค้นและตัดสินใจแก้ปัญหา ขั้นตอนการดำเนินการ และขั้นตอนการประเมินผลในกิจกรรมของการพัฒนาชุมชน

วิธีดำเนินการวิจัย

เป็นการวิจัยโดยการวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารหรือห้องสมุด (documentary) ใช้การศึกษาจากเอกสารต่าง ๆ หลายรูปแบบ เช่น รายงาน ผลการวิจัย วิทยานิพนธ์ บทความ เรื่องสั้น หนังสือพิมพ์ ตำรา วารสาร และอื่น ๆ เพื่อทราบถึงประสิทธิภาพของการส่งเสริม เผยแพร่ การถ่ายทอดเทคโนโลยีที่ประสบความสำเร็จ รวมทั้งปัญหาอุปสรรคที่เกิดขึ้น เพื่อใช้เป็นแนวทางในการบริการทางวิชาการ

ผลของการวิจัย

การประกวดหมู่บ้านพัฒนานับว่าเป็นวิธีการที่มีความสำคัญและให้คุณประโยชน์อย่างยิ่ง เพราะนอกจากจะเป็นการกระตุ้นยั่วยุให้ชาวบ้านได้ร่วมใจร่วมแรงในการพัฒนาความเป็นอยู่ของตนให้ดียิ่ง ๆ ขึ้นแล้ว ยังเป็นการเร่งเร้าเจ้าหน้าที่หน่วยงานต่าง ๆ ให้มีความกระตือรือร้นและปฏิบัติหน้าที่ด้วยความขยันขันแข็งยิ่ง

ขึ้น เพื่อแสดงให้เห็นผลงานในการดำเนินงานพัฒนาชุมชน การดำเนินงานดังกล่าวนี้ เป็นที่ยอมรับขององค์การระหว่างประเทศ ว่าเป็นกลวิธีหนึ่งในการทำงานพัฒนาชุมชน ที่จะดึงให้ชาวบ้านมาร่วมงานกับรัฐบาลพัฒนาหมู่บ้านของตนเองให้เจริญก้าวหน้ารวดเร็วยิ่งขึ้น อันเป็นการป้องกันตนเองจากการถูกแทรกแซงจากฝ่ายตรงข้าม องค์การสนธิสัญญาป้องกันร่วมกันแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สปอ. จึงได้ให้การสนับสนุนด้านเงินรางวัล ร่วมกับกระทรวงมหาดไทย ที่จัดให้มีโครงการประกวดหมู่บ้านพัฒนาประจำปี ตั้งแต่ปี 2513 ถึงปี 2520 โดยจัดระดับการประกวดระดับภาค ซึ่งแบ่งเป็น 4 ภาค คือ ภาคกลาง ภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้

กระทรวงมหาดไทยได้ประเมินเห็นความสำคัญของโครงการนี้ จึงมอบให้กรมการพัฒนาชุมชนดำเนินการต่อไปอีก โดยให้ตั้งงบประมาณเงินรางวัลไว้ในแผนจัดสรรงบประมาณ และได้เปลี่ยนเป็นการประกวดระดับเขต แบ่งพื้นที่ตามส่วนราชการกรมการพัฒนาชุมชนที่สำนักงานพัฒนาชุมชนเขตรับผิดชอบอยู่ มี 9 เขต คัดเลือกเลือกหมู่บ้านชนะเลิศ ระดับเขต 1 หมู่บ้าน และรองชนะเลิศ 1 – 2 หมู่บ้าน ตั้งแต่เริ่มดำเนินโครงการประกวดหมู่บ้านพัฒนาจนถึงปี 2529 มีหมู่บ้านชนะเลิศ และรองชนะเลิศ ประมาณ 180 หมู่บ้าน

โครงการประกวดหมู่บ้านพัฒนาประจำปี

ได้กำหนดวัตถุประสงค์ไว้ดังนี้

1. เพื่อกระตุ้นยั่วยุประชาชนในชนบทให้เกิดความกระตือรือร้นในอันที่จะปรับปรุงชุมชนในท้องถิ่นของตนให้มีความเจริญก้าวหน้า โดยความร่วมมือร่วมใจกันนำทรัพยากรของท้องถิ่นไปใช้ประโยชน์เพื่อความสุขของประชาชนโดยส่วนรวม

¹ โอวาท สุพรรณรักษ์ “การจัดการศึกษาเพื่อการพึ่งตนเอง : ประสบการณ์แห่งความสำเร็จและล้มเหลวจาก สาคส.” สังคมพัฒนา (3 - 4/2531) หน้า 74

2. เพื่อให้ประชาชนในท้องถิ่นรู้จักช่วยตนเอง และเสริมสร้างความสามัคคีในหมู่ประชาชนโดยร่วมกันทำงานเป็นหมู่คณะ รู้จักทำงานในรูปกลุ่มตามหลักประชาธิปไตย

3. เพื่อพัฒนาประชาชนในชนบททั้งทางด้านจิตใจ ให้มีความรู้ความสามารถและรับผิดชอบต่อชุมชน และทางด้านวัตถุโดยการปรับปรุงสิ่งแวดล้อม และสาธารณูปกรณ์ต่าง ๆ ของหมู่บ้านชุมชนให้ดียิ่งขึ้น

4. เพื่อเป็นแบบอย่างอันดีสำหรับประชาชนในตำบลอื่นที่ยังไม่ได้ทำการพัฒนาโดยกำหนดหลักเกณฑ์ในการให้คะแนนดังนี้

4.1 เป็นหมู่บ้านที่มีการพัฒนาดีเด่น

4.2 เป็นหมู่บ้านที่มีคณะกรรมการพัฒนาหมู่บ้านที่ปฏิบัติงานดีให้ความร่วมมือและสนใจในการประกอบกิจกรรมร่วมกัน ราษฎรมีความกระตือรือร้นในการพัฒนาตนเองและท้องถิ่นตามระบบประชาธิปไตย มีการรวมกลุ่มต่าง ๆ เช่น กลุ่มอาชีพ กลุ่มเยาวชน กลุ่มสตรี ฯลฯ ที่ถาวร

4.3 มีการพัฒนาสภาพแวดล้อมของชุมชนในด้านความเป็นระเบียบเรียบร้อยและความสะอาดของบริเวณที่อยู่อาศัย ถนนและสถานที่ต่าง ๆ ในหมู่บ้าน ซึ่งเกิดจากการใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ของราษฎร

4.4 มีการขยายผลการพัฒนาในรูปกิจกรรมโครงการไปยังหมู่บ้านและตำบลใกล้เคียงอื่น ๆ โดยการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในกิจกรรมนั้น ๆ จนได้ผลดี

คุณสมบัติของหมู่บ้านที่เข้าประกวด

กระทรวงมหาดไทยได้กำหนดหลักเกณฑ์การประกวด โดยจำแนกคุณสมบัติและความดีเด่นในด้านต่าง ๆ ไว้ดังต่อไปนี้

1. เป็นหมู่บ้านในเขตพัฒนา

2. มีการดำเนินงานตามแผนพัฒนาตำบลในหมู่บ้านนั้น ฯลฯ

3. ราษฎรมีความขยันหมั่นเพียร สามัคคี และแข่งขันกันดีในทางที่ดี

4. มีสภาพแวดล้อมและบ้านเรือนเป็นระเบียบเรียบร้อยและถูกสุขลักษณะ

5. ผู้นำท้องถิ่นมีความสามารถในการปฏิบัติงานเพื่อประโยชน์แก่ท้องถิ่น

6. ราษฎรในหมู่บ้านมีความกระตือรือร้นร่วมกันพัฒนาท้องถิ่นของตนอยู่เสมอ

การพิจารณาคัดเลือกหมู่บ้านที่เข้าประกวด

เนื่องจากสถานการณ์ได้เปลี่ยนแปลงไป ทำให้หลักเกณฑ์ในการประกวดบางประการเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย โดยเปลี่ยนจากการประกวดระดับภาคเป็นระดับเขต ซึ่งเป็นไปตามประกาศคณะปฏิวัติ ฉบับที่ 158 ลงวันที่ 4 มิถุนายน 2515 ดังนี้

1. สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 1 สำนักงานตั้งอยู่ที่จังหวัดสระบุรี รับผิดชอบเขตพัฒนา 8 จังหวัด คือ สระบุรี ลพบุรี พระนครศรีอยุธยา ชัยนาท ปทุมธานี สิงห์บุรี อ่างทอง นนทบุรี

2. สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 2 สำนักงานตั้งอยู่ที่จังหวัดชลบุรี รับผิดชอบเขตพัฒนา 8 จังหวัด คือ ชลบุรี ระยอง จันทบุรี ตราด ฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี นครนายก และสมุทรปราการ

3. สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 3 สำนักงานตั้งอยู่ที่จังหวัดอุบลราชธานี รับผิดชอบเขตพัฒนา 7 จังหวัด คือ อุบลราชธานี ยโสธร ศรีสะเกษ สุรินทร์ บุรีรัมย์ นครราชสีมา และชัยภูมิ

4. สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 4 สำนักงานตั้งอยู่ที่จังหวัดอุดรธานี รับผิดชอบเขตพัฒนา 10 จังหวัด คือ อุดรธานี หนองคาย สกลนคร นครพนม มุกดาหาร ร้อยเอ็ด มหาสารคาม ขอนแก่น กาฬสินธุ์ และเลย

5. สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 5 สำนักงานตั้งอยู่ที่จังหวัดลำปาง รับผิดชอบเขตพัฒนา 9 จังหวัด

คือ ลำปาง เชียงใหม่ เชียงราย แม่ฮ่องสอน พะเยา
แพร่ น่าน ลำพูน และอุตรดิตถ์

8. สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 6 สำนักงานตั้ง
อยู่ที่จังหวัดพิษณุโลก รับผิดชอบเขตพัฒนา 8 จัง-
หัด คือ พิษณุโลก เพชรบูรณ์ ตาก พิจิตร นครสวรรค์
กำแพงเพชร สุโขทัย และอุทัยธานี

7. สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 7 สำนักงานตั้ง
อยู่ที่จังหวัดเพชรบุรี รับผิดชอบเขตพัฒนา 8 จัง-
หัด คือ เพชรบุรี นครปฐม กาญจนบุรี สมุทร-
สาคร ประจวบคีรีขันธ์ ราชบุรี สุพรรณบุรี และ
สมุทรสงคราม

8. สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 8 สำนักงานตั้ง
อยู่ที่จังหวัดนครราชสีมา รับผิดชอบเขตพัฒนา
7 จังหวัด คือ นครราชสีมา ชุมพร ระนอง กระบี่
สุราษฎร์ธานี ภูเก็ต และพังงา

9. สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 9 สำนักงานตั้ง
อยู่ที่จังหวัดยะลา รับผิดชอบเขตพัฒนา 7 จังหวัดคือ
ยะลา ปัตตานี สตูล สงขลา นราธิวาส ตรัง และพัทลุง

สำหรับผลการตัดสินใจประกวดหมู่บ้านพัฒนา
ประจำปี 2528 - 2529 มีหมู่บ้านที่ได้รับรางวัลชนะ
เลิศ รองชนะเลิศ และชมเชย ดังนี้

สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 1

รางวัลชนะเลิศ บ้านบางเคื่อ - ม่วงหมู่ ตำบล
ม่วงหมู่ อำเภอเมืองสิงห์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี

รางวัลรองชนะเลิศ บ้านแหลมเหนือ ตำบลบาง
ตะไนย์ อำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี

รางวัลชมเชย บ้านโพธิ์เกรียม ตำบลสามง่าม
อำเภอโพธิ์ทอง จังหวัดอ่างทอง

สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 2

รางวัลชนะเลิศ บ้านหัวกระพี ตำบลช่อง อำเภอ
พนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา

รางวัลรองชนะเลิศ บ้านท่าหลวงล่าง ตำบลมะขาม
อำเภอมะขาม จังหวัดจันทบุรี

รางวัลชมเชย บ้านแหลมยาง ตำบลเนินทราย
อำเภอเมืองตราด จังหวัดตราด

สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 3

รางวัลชนะเลิศ บ้านบัว ตำบลสระโพนทอง
อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ

รางวัลรองชนะเลิศ บ้านม่วง ตำบลสมสะอาด
อำเภอเดชอุดม จังหวัดอุบลราชธานี

รางวัลชมเชย บ้านหนองเครือ ตำบลห้วยแถลง
อำเภอห้วยแถลง จังหวัดนครราชสีมา

สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 4

รางวัลชนะเลิศ บ้านขาม ตำบลบ้านขาม อำเภอ
น้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

รางวัลรองชนะเลิศ บ้านโจด ตำบลเจ้าท่า อำเภอ
กมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์

รางวัลชมเชย บ้านหนองกุ้ง ตำบลเสือโก้ก อำเภอ
วาปีปทุม จังหวัดมหาสารคาม

สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 5

รางวัลชนะเลิศ บ้านโป่งศรี ตำบลบ้านถิ่น อำเภอ
เมืองแพร่ จังหวัดแพร่

รางวัลรองชนะเลิศ บ้านนา ตำบลกองควาย
อำเภอมือฉ่าง จังหวัดน่าน

รางวัลชมเชย บ้านโป่งศรี ตำบลบ้านโป่ง อำเภอ
เวียงป่าเป้า จังหวัดเชียงราย

สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 6

รางวัลชนะเลิศ บ้านมาบแก ตำบลมาบแก อำเภอ
ลาดยาว จังหวัดนครสวรรค์

รางวัลรองชนะเลิศ บ้านสองแคว ตำบลยกกระ-
บัตร์ อำเภอสายแวง จังหวัดตาก

รางวัลชมเชย บ้านสะพานหิน ตำบลพรหมพิราม
อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก

สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 7

รางวัลชนะเลิศ บ้านบ่อเจ็ก ตำบลหนองปลาหมอ
อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี

รางวัลรองชนะเลิศ บ้านวังหลุมทอง ตำบลจรเข้-
สามพัน อำเภอกู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

รางวัลชมเชย บ้านด้นมะขาม ตำบลสระกระเทียม
อำเภอมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐม

สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 8

รางวัลชนะเลิศ บ้านเขียวหลอด ตำบลลำไย อำเภอ
ท้ายเหมือง จังหวัดพังงา

รางวัลรองชนะเลิศ บ้านไพรทอง ตำบลบ้านส้อง
อำเภอเวียงสระ จังหวัดสุราษฎร์ธานี

รางวัลชมเชย บ้านโลกสมอ ตำบลนาเกาะ อำเภอ
ฉวาง จังหวัดนครศรีธรรมราช

สำนักงานพัฒนาชุมชนเขต 9

รางวัลชนะเลิศ บ้านกาหน้ะ ตำบลกาสิขา อำเภอ
ระแงะ จังหวัดนราธิวาส

รางวัลรองชนะเลิศ บ้านวังยาว ตำบลสุโสะ
อำเภอปะเหลียน จังหวัดตรัง

รางวัลชมเชย บ้านเขากลอย ตำบลท่าข้าม อำเภอ
หาดใหญ่ จังหวัดสงขลา

ลักษณะทั่วไปของหมู่บ้านชนะเลิศการประกวด
หมู่บ้านพัฒนาดีเด่นระดับเขต ซึ่งเป็นหมู่บ้านใน
เขตพัฒนา มีการดำเนินงานตามแผนพัฒนาตำบลในหมู่บ้าน
ราษฎรมีความขยันหมั่นเพียร สามัคคี และแข่งขัน
กันในทุกด้าน มีสภาพแวดล้อมและบ้านเรือนเป็นระเบียบ
และถูกสุขลักษณะ ผู้นำท้องถิ่นมีความสามารถในการ
ปฏิบัติงานเพื่อประโยชน์แก่ท้องถิ่น และราษฎรในหมู่บ้าน
มีความกระตือรือร้นร่วมกันพัฒนาท้องถิ่นของตน
อยู่เสมอ

ความคิดเห็นของชาวบ้านในหมู่บ้านพัฒนาดีเด่น
ส่วนใหญ่จะเข้าใจหลักการของการพัฒนาชุมชนอย่าง
ถ่องแท้ มองเห็นความจำเป็นของการมีส่วนร่วมของ
ประชาชนหรือมีชาวบ้านเป็นตัวหลัก (main actor)
ดังนั้น สะท้อนให้เห็นว่าสิ่งใดที่ส่วนราชการเสนอต่อ

ชาวบ้านจะได้รับการสนองตอบจากชาวบ้านอย่างเต็มที่
โดยตลอด

เศรษฐกิจและสังคมในหมู่บ้านเป็นประเภทของ
ชุมชนที่นำมาศึกษาส่วนใหญ่จะเป็นชุมชนที่พึ่งตนเอง
มีลักษณะเฉพาะที่มีความเป็นตัวของตัวเองสูง ขบวนการ
ในการดำเนินชีวิตทุกด้านเกี่ยวโยงกันตลอดตั้งแต่
เศรษฐกิจ ความเชื่อ และอำนาจการตัดสินใจของชุมชน
เกษตรกรรมจะดำเนินการควบคู่ไปกับการสามารถด้าน
หัตถกรรมในครัวเรือน และสามารถมีผลผลิตที่ตอบ
สนองต่อปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีพได้ หรือช่วยยก
ระดับในสภาพความเป็นอยู่โดยมีการแลกเปลี่ยนผลผลิต
ในด้านสังคมของหมู่บ้านก็ยังคงมีสัมพันธ์กับสมาชิก
ในครอบครัวเป็นอันดับแรก ทุกคนในครอบครัวช่วยกัน
ทำมาหารายได้มาใช้ร่วมกันกล่าวคือ การทำไร่ ทำนา
ครอบครัวเป็นผู้ผลิตและผู้บริโภค ความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิด
ติดตัวมาจากครอบครัว คือ กลุ่มเครือญาติ มีผู้อาวุโส
ซึ่งทรงคุณวุฒิในด้านต่าง ๆ และร่วมกันดูแลในหมู่บ้านให้
มีสันติสุขและเสมอภาค

ทัศนคติ ความนิยม และความเชื่อมั่น ชาวบ้าน
ยังคงยึดคุณธรรม และคุณค่าของการอยู่ร่วมกันเป็น
บรรทัดฐาน การใช้ทรัพยากรในการผลิตมีความสอดคล้อง
เหมาะสมกับสภาพแวดล้อม มีความรู้สึกเป็น
เจ้าของ (sense of belonging) และอนุรักษ์ไว้ ผู้นำ
ของหมู่บ้านอาจมีชื่อเรียกต่างกันไปในแต่ละภาค ในด้าน
ความเชื่อ แต่เดิมหมู่บ้านมีรูปแบบความเชื่อที่สืบทอด
ตามบรรพบุรุษที่เป็นลักษณะเฉพาะของตัวเอง ซึ่งเป็น
ความเชื่อแบบพื้นฐานที่เคารพสิ่งเหนือธรรมชาติโยงโย
กับวิญญาณบรรพบุรุษ มีการเซ่นไหว้ผี มีความเชื่อใน
ศาสนา (พุทธ, อิสลาม, ฯลฯ) ผสมผสานกับความ
เชื่อแบบชาวบ้าน

ผลงานด้านพัฒนาชุมชนในหมู่บ้านดีเด่นมีการ
พัฒนาสิ่งแวดล้อมของหมู่บ้าน มีถนนหรือทางที่สามารถ
ใช้สัญจรได้ ชาวบ้านมีน้ำเพื่อใช้ในครัวเรือน เพาะปลูก

และเลี้ยงสัตว์ มีศูนย์บริการชุมชนและชาวบ้านช่วยกัน รักษาดูแลสาธารณสมบัติประโยชน์ให้อยู่ในสภาพที่ใช้ งานได้ตลอดเวลา มีการรวมกลุ่ม และชาวบ้านเข้ามามี ส่วนร่วมในการปกครองท้องถิ่น ชาวบ้านส่วนใหญ่มี การปฏิบัติอยู่ในกรอบของวัฒนธรรมและขนบธรรม- เนียมประเพณีอันดีและเคารพกฎหมาย มีความมั่นคง และปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน มีการวางแผน ครอบครัวยุคใหม่ เสริมสร้างกิจกรรมทางโภชนาการ อัตรา ส่วนสูงสำหรับจำนวนประชากรที่มีอายุระหว่าง 14-50 ปี ที่สามารถอ่านออกเขียนได้ตามเกณฑ์การศึกษานอก โรงเรียน จำนวนชาวบ้านในหมู่บ้านมีการศึกษาสูงกว่า ชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 มากกว่าร้อยละ 10 ของจำนวน ประชากรทั้งหมด เกษตรกรมีการปลูกพืชหมุนเวียน ใช้ปุ๋ยในการเพิ่มผลผลิต ปรับปรุงพันธุ์พืชพันธุ์สัตว์ รู้จักวิธีการทำไร่นา สวนผสม มีการจัดตั้งกลุ่มสหกรณ์ สำหรับจำนวนครัวเรือนที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อย่าง มีมากกว่า 2 ใน 3 ของจำนวนครัวเรือนทั้งหมด ในหมู่บ้าน จำนวนครัวเรือนที่อพยพออกไปทำงานที่อื่น (นอกตำบล) น้อยกว่าร้อยละ 10 ของครัวเรือนทั้ง หมด จำนวนครัวเรือนในหมู่บ้านไม่ต่ำกว่าร้อยละ 50 มีการรวมกลุ่มประกอบอาชีพอุตสาหกรรมในครัวเรือน

อย่างไรก็ตามการประกวดหมู่บ้านพัฒนา เป็น เพียงการวัดผลการพัฒนาในช่วงระยะเวลาหนึ่งเท่านั้น ไม่มีข้อยืนยันหรือหลักเกณฑ์ที่บังคับว่าหมู่บ้านที่ผ่าน การชนะเลิศการประกวดมาแล้ว จะมีการรักษาระดับ ความเจริญของหมู่บ้านตนเองไว้ หรือพยายามที่จะยก ระดับความเจริญของหมู่บ้านตนเองให้ดียิ่ง ๆ ขึ้นไป ประกอบกับขั้นตอนการประกวดมีส่วนกระตุ้นให้ข้- ราชการ ผู้นำท้องถิ่น และประชาชนร่วมมือร่วมใจใน การพัฒนาหมู่บ้าน เพียงช่วงระยะเวลาหนึ่งเท่านั้น ดังนั้นการที่หมู่บ้านพัฒนาที่ชนะเลิศประกวดจะสามารถ คงสภาพให้ดีกว่าหมู่บ้านอื่น ๆ โดยเฉพาะสภาพแวด- ล้อมของหมู่บ้าน สาธารณูปการต่าง ๆ ความเชื่อมั่น

ความภาคภูมิใจในหมู่บ้านของตนเอง ตลอดจนความ สามัคคีของประชาชนและองค์กรนำในหมู่บ้าน ก็ขึ้นอยู่กับ การปรับปรุงวิธีการติดตามผลภายหลังจากการชนะการ ประกวดหมู่บ้านแล้ว โดยเจ้าหน้าที่จะต้องเข้าไปกระตุ้น ให้ชาวบ้านได้มีการตื่นตัวที่จะพัฒนาหมู่บ้านอยู่เสมอ จนกระทั่งประชาชนสามารถพึ่งตนเองได้ ซึ่งจะต้อง เกี่ยวพันกับระเบียบราชการ งบประมาณ การโยกย้าย สับเปลี่ยนข้าราชการ และแผนงานการพัฒนาชนบท ของแต่ละปี

ข้อเสนอแนะ

การพัฒนาชนบทในขณะนี้เปรียบเสมือนกับการ สงเคราะห์และบริบริการ เนื่องจากการที่เรามองชุมชนว่า เป็นสังคมที่ขาดแคลนปัจจัยทั้งด้านวัตถุและจิตใจ ดังนั้น จะต้องเน้นการดำเนินงานอย่างต่อเนื่อง เพื่อนำไปสู่การ เปลี่ยนแปลงและแก้ปัญหาสังคมได้ ทำให้ชุมชน และชาวบ้านมีศักยภาพที่จะคลี่คลายปัญหาของตนเองได้ เพราะฉะนั้นการเข้าไปพัฒนาชุมชนนั้นถือได้ว่าเป็นการ ที่บุคคลภายนอกชุมชนเข้าไปร่วมกับชาวบ้าน ในการจัด ระบบและเป้าหมายของการพัฒนา ดังนั้น การดำเนินงาน พัฒนาจึงเริ่มจากหน่วยงานของรัฐและเอกชน จะเข้าไป สอดส่องดูว่าชุมชนยังขาดปัจจัยอะไรอยู่ แล้วเข้าไป ดำเนินการจัดระบบงานพัฒนา มุ่งเน้นประสิทธิภาพสูง สุดในการให้บริการแก่ชุมชน โดยอาศัยหลักการพัฒนา ชุมชน อันเป็นแนวความคิดที่ต้องการให้ชุมชนเสนอ ความต้องการขึ้นมาเอง โดยผ่านกลุ่มหรือผ่านผู้นำท้องถิ่น

การทำงานพัฒนาควรเน้นในการวิเคราะห์ปัญหา ความรู้ไปกับการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าของชุมชน ในชุมชน แต่ละแห่งขาดการปรึกษาหารือกันระหว่างผู้นำกับผู้นำ ผู้นำกับชาวบ้าน เนื่องจากไม่มีโอกาสได้พูดคุยกัน หากเปิดโอกาสให้มีการพูดคุยกัน ศึกษา พาไปดูงาน พัฒนาของชุมชนอื่น เพื่อแลกเปลี่ยนความรู้ และ

ประสบการณ์ของการทำงานพัฒนาของชุมชน จะได้นำมาช่วยแก้ปัญหาของชุมชนของคนได้ต่อไป

ปัญหาในแต่ละชุมชน มีระดับปัญหาที่แตกต่างกันหลายระดับ บางชุมชนก็สามารถแก้ไขได้ด้วยตนเอง บางแห่งก็ต้องอาศัยการสนับสนุนทั้งด้านความคิด กำลังเงินจากภายนอกเข้าไปวิเคราะห์หาทางแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้น ดังนั้น จึงควรมีการจัดเงื่อนไขเพื่อเอื้ออำนวย (facilitating condition) และบรรเทาหรือขจัดเงื่อนไขที่เป็นอุปสรรค (obstacle) ต่อการพัฒนาโดย

1. ควรจะต้องมีการติดต่อสื่อสารกันระหว่างหมู่บ้านเพิ่มขึ้น มีการไปดูงานแลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์การทำงานพัฒนาหมู่บ้าน แลกเปลี่ยนข้อสงสัยกัน

2. มีการสนับสนุนช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ด้านการเงิน แรงงาน พยายามเอื้ออำนวยให้ชาวบ้านสามารถเข้าร่วมกิจกรรมของกลุ่มได้

3. สร้างผู้นำในท้องถิ่นให้เป็นผู้นำที่สามารถเป็นตัวแทนขององค์กร หรือหมู่บ้านและเป็นสายสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านได้

4. การพัฒนาควรเน้นการพัฒนาความคิดควบคู่ไปกับการพัฒนาคุณภาพ มุ่งแก้ปัญหาที่สาเหตุและต้องเป็นกระบวนการที่ต่อเนื่อง

เอกสารอ้างอิง

- สัญญา สัญญาวิวัฒน์. 2523. *การพัฒนาชุมชน*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช.
- สุรพล กาญจนะตรา. 2519. *เราจะวัดผลการพัฒนาชุมชนได้อย่างไร*. วารสารพัฒนาชุมชน.
- เสนอ จามริก. *“ทัศนะเกี่ยวกับการพัฒนาชนบทไทย”*. วารสารจุฬาลงกรณ์ 5 (มีนาคม 2529) หน้า 3.
- ยุวัฒน์ วุฒิมณี. 2527. *“เครื่องชี้วัดการพัฒนา”*. นิตยสารมติใหม่ พช. 32 กรมการพัฒนาชุมชน. (เอกสารอัดสำเนาเขียนเล่ม)
- อาณัติ อาภาภิรม. *“ทัศนะเกี่ยวกับการพัฒนาชนบทไทย”*. วารสารจุฬาลงกรณ์ 5 (มีนาคม 2529) หน้า 2.
- บัณฑิต อ่อนคำ. *“ชาวบ้านนักจิตวิทยา - นักวิชาการ”*. สังคมพัฒนา (1/2528) หน้า 43.
- อภิชาติ ทองอยู่. *“แนวทางสู่สังคมพึ่งตนเอง”*. สังคมพัฒนา. (4/2528) หน้า 66.
- วารินทร์ วงศ์หาญเชาว์ และ ประโยชน์ เจริญสุข. *แนวทางการพัฒนาประเทศ พ.ศ. 2530 - 2534 ฉบับมวลชนและชุมชนเป็นศูนย์กลาง* (กรุงเทพมหานคร : โครงการหนังสือเล่มสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529), หน้า 55 - 56.